

YA N'YOTHE N'TSIHME 'NĒ 'BE'Ä I TS'I

Javier Mendoza Mejia

YA N'YOTHE N'TSIHME 'NĒ 'BE'Ä I TS'I

Javier Mendoza Mejia

XI'TO N'TĒDI

Ra hēmi YA N'YOTHE N'TSIHME 'NĒ 'BE'Ä ITS'I, ra 'b_ēfi ge ra hē'mi jaua bi 'fō'te nge ra mun'tsi "Elaboración de libros digitales para fortalecer las prácticas de lectura y escritura en lengua indígena", nge na rāfsi ko ra Dirección General de Educación Indígena (DGEI), 'ne ra Secretaria de Educación del estado de Hidalgo a través del Programa de Inclusión y Equidad Educativa(PIEE), 'ne ra Dirección de Educación Indígena de la entidad(DEI).

Ko na mfa'tsi mfädi

Dirección para el desarrollo y fortalecimiento de lenguas indígenas. DGEI.

Subdirección de promoción de la lectura y la escritura en lenguas indígenas. DGEI.

Bi 'yo'ti

Javier Mendoza Mejia

Hñäkä pote

Javier Mendoza Mejia

Yolanda Mendoza Mejia

Ya mfädi xadi

María del Pilar Rivera Sánchez

Alfonso M. Díaz Pichardo

Hña n'tä'tsi

José Bacilio Santiago

'Yoni 'tegi mfaxte

Miguel Ángel Gutiérrez Varela.

N'TÜDI

Nu ra 'befi i jaua xi mba n'to'te pa da za di hyon'ä ra xambäte nge 'bu o'tra 'befi, 'ne nuya ya n'to'ti i nge jaua, ya xi 'to'te ge mpe ra n'yomfeni ya xambäte nühu nge i ja ra n'tedi ge di 'yo'manho ra 'befi.

Nge ra he'mi da mba ma xandi ko ga'tho ya xambäte nühu pa da za di xamba ya xadi 'tuhni bu ngunx adi.

Ra Dirección General de Educación Indígena, ra mfatsi ko ra Programa de Inclusion y Equidad Educativa i japi ge ya mf axähmu xanbäte da 'yo'te ya n'to'ti 'befi, YA N'YQTHE N'TSIHME 'NÉ 'BE'Ä I TS'I, pa da za di thoka ya mfadi'ä mi 'na ya mixadiui nge ni japi di mp ehmanho ko ya xadi 'tuhni.

Ra Dirección General de Educación Indígena ë'kyëibi nge ya xambäte di jamasü nge 'befi i pa ma üti.

DIRECCION GENERAL DE EDUCACION INDIGENA

N'TU'TI

Ya nts'ihmë

1. Ra tuhu ngi oni.....6
2. Ra tuhu ngo pada.....9
3. Ra tuhu ngo däzu.....12
4. Ra nthots'ä n'yokä hmë.....15

Ya dehe nts'i

5. Ra nthots'ä ngi dehe xi däixi.....18
6. Ra 'tëi thoxë.....20
7. Ra nthots'á ngi dehe xipeni.....23
8. Glosario.....26

RA TUHU NGI ONI

Ge pa ma o'te ra tuhu ra ngi oni 'be'to pa ma pedi ya biyu i pa ma üni
ra de ý ya paxi 'ne ya zu'üë ge'bu bi zadi tsa.

Ge'bu za bi nte ra oni dä za mba ma hoki pa di 'tün'ä jä'i to'o i ts a ra
n'ü.

'Be'ä pe:

'Na ra nokä oni

Made denxi

Hon'tä hangu gi ne gi japä gurando

'Na ts'i axuxi

Hon'tä hangu gi ne gi japä ü

Ya mpefi:

Ts'oe

N'tats'i

Theni

Mohi

Ha ni mba ma hoki:

'Be'to pa ma huahni ra oni ge dā mba ma hyo, m'bejua dā mba ma xaki 'ne di tsení, dā mba ma pe'te 'nē dā mba ma ka'ti bu ts'oe ge ya ra po ra dehe nubu dā mba ma tã.

Ge'buza pa ma tã ra oni i pa ma 'yuspi ra axuxi, ra denxi, 'nē ra ü, a ge dā 'yadi ra dargēhē.

Za bi ma 'yuspi ga'tho 'be'ä pe 'ne bi 'bots'ä tsibi, dā thoma 'na ora made ge bi dā xänho, pege nu'ä ra o'tã tuhu i o'te ya hme pa ts'i ra ngi oni.

Za bi dā'ä ra tuhu gi oni, i pa ma xi'ti 'bu ra hēmohi 'nē i pa ma kāspi ra tükängo 'nē ya hme pa dā zi ä ra dargēhē ge mǎ hyoni pa dā za ra n'ü.

Ra jamansü 'be'ä nts'i:

Nurä tuhü ngi oni dä za dä tsi ga'tho ya mēni ra dargēhē pege'u i uspi gurando pa dä hogäkuhi ra ngi oni.

Pe pa dä za 'na mantho ä ra dargēhē hontho dä mba ma üni ra tuhü ngi oni ko ra tükängo 'nē ya xēkä hme ge'bu ga bi za.

¿'Be'ä ni mbädi ni mba ni of'i? dä mi ma:

Nubü hnini ñuhü na mb oni 'bepu na m'bui ya jä'i ä ra tuhü ngi oni getho i pa ümbi ä ra dumbüi pa dä za ra n'u tengu ra m'b oni, a hon'tä 'be'ä ma n'ü.

RA TUHU NGO PADA

Ge pa ma o'te ra tuhu ngo pada 'be'to pa ma adi mate ra ts'u'tabi pa da za da ho'na ra pada, za bi nja ra n'tedi i pa ma honi hap u 'bu'u ya pada pa di mba ma huahni nda'ä da hyo.

Ge'bu za bi mba hyo ra pada da mba ma hoki pa di 'tün'ä jä'i to'o i tsa ra n'u pümbëni

'Be'ä pe:

'Na pada

Made denxi

'Na ts'i axuxi

'Na zü mi'ti 'Ñäi

Hon'tä hangu gi ne gi japä ü

Ya mpefi:

Ts'o e

N'tats'i

Theni

Mohi

Ha ni mba ma hoki:

'Be'to pa ma huahni ra pada ge dā mba ma hyo, m'b ejua dā mba ma xaki 'ne di tse_{ni}, dā mba ma pe'te 'nē dā mba ma ka'ti bu ts'oe ge ya ra po rä dehe nub u dā mba ma tä.

Ge'bu za pa ma tä ra pada i pa ma 'yuspi ra axuxi, ra denxi, 'nē ra ü, a ge dā 'yadi ra dargēhē.

Za bi ma 'yuspi ga'tho 'be'ä pe 'ne bi 'bots'ä tsibi, dā thopu 'na ora ma de gabi dā xänho, nu'ä ra o'tä tuhū i o'te ya hme pa ts'i ra ngo pada.

Za bi dā'ä ra tuhū ngo pada, i pa ma xi'ti 'bu ra hēmohi 'nē i pa ma kaspī ra ngo 'nē ya hme pa dā zi ä ra dargēhē ge mā hyoni pa dā za ra n'u.

Ra jamansü 'be'ä nts'i:

Nurä tuh_u ngo pada dä za dä tsa ga'tho ya dargëhë pege te di uspi ü pa dä hoki ra gëhë mpümbëni, a ra cãnce.

Pe pa dä za 'na mantho ä ra dargëhë dä mba ma üni ra tuh_u ngo pada hon'tä hangu dä zi.

¿'Be'ä ni mbädi ni mba'ä ni ot'i? dä mi ma:

Nub_u hnini ñuhü na mb on_i 'bepu na m'bui ya jä'i ä ra tuh_u ngo pada getho i pa ümbi ä ra dumbui pa dä za ra n'u tengu ra pumbëni, a ra cãnce.

RA TUHU NGO DÄZU

Ge pa ma o'te ra tuhu ngo dāzu 'be'to pa ma honi bu dāpo hapu 'bu ya dāzu, i pa ma hyoni nda'ä bi nte.

Ge'bu za bi mba hyo ra dāzu da mba ma hoki pa di 'tün'ä 'tuhni to'o dä zaa pa ge'bu bi nte hindä za ra n'u ra jä'i za bi dāngi a bi dāgi.

'Be'ä pe:

'Na dāzu

Made denxi

'Na ts'i axuxi

'Na zū mi'ti 'Nāi

Hon'tä hangu gi ne gi japä ü

[/www.bing.com/images/search?q=flacuache&FORM=HDRSC2](http://www.bing.com/images/search?q=flacuache&FORM=HDRSC2)

Ya mpefi:

Ts'oe

N'tats'i

Theni

Mohi

Ha ni mba ma hoki:

'Be'to pa ma honi hap u 'bui ya dazü ge dä mba ma hyo, m'bejua dä mba ma xaki 'ne di tzeni, dä mba ma pe'te 'në dä mba ma ka'ti bu ts'oe ge ya ra po ra dehe nubü dä mba ma tä.

Ge'bu za pa ma tä ra dazü i pa ma 'yuspi ra axuxi, ra denxi, 'në ra ü, ra ñäi a ge dä 'yadi, ra dargëhë.

Za bi ma 'yuspi ga'tho 'be'ä pe 'ne bi 'bots'ä tsibi, dä thopu 'na ora made gabi dä xänho, nu'ä ra o'tä tuhu i o'te ya hme pa ts'i ra ngo däzü .

Za bi dä'ä ra tuhu ngo däzü, i pa ma xi'ti 'bu ra hëmohi 'në i pa ma kaspi ra ngo 'në ya hme pa dä zi ä ra dargëhë ge mä hyoni pa dä za ra n' u.

Ra jamansü 'be'ä nts'i:

Nurä tuhu ngo däzü dä za dä tsa ga'tho ya 'tuhni pa ge'bu bi nte hindi non'ä ya pe'mi a ya pe'ti pege te di uspi ü pa xtä nkuhi.

¿'Be'ä ni mbädi ni mba'ä ni ot'i? dä mi ma:

Nubu hnini ñuhü na mb oni 'bepu na m'bui ya jä'i ä ra tuhu ngo däzü getho i pa ümbi ä ya 'tuhni pa dä za di te ma nho xi te ma n' u di ja ra jä'i.

RA TUHU NTHOTS'Ä N'YOKÄHMË

Ge pa ma o'te ra tuhu ra n'y okä hmë 'be'to pa ma o'te ya hmë i pa ma xëni, mb ejuä i pa japi dä 'jo'ti.

Ge'bu za bi jo'ti ga'tho mba ma hoki ko ra gi dem'ba pa di 'tün'ä jä'i to'o i tsa ra n' u.

'Be'ä pe:

- Süni
- Dehe
- 'Yokä hmë
- 'Ñäi
- Dem'ba
- Ü

Ya mpefi:

- 'Yonza
- Do'yo
- Njüni
- Wera

Ha ni mba ma hoki:

'Be'to i pa ma o'te ya hmë p_e ge'bü di 'be'tho di dä da mba ma the'ti 'ne pa ma 'tüspi ü 'ne pa ma 'b_a'ti a ge na ge'bú bi jo'ti, z_a bi dä i pa ma xeni.

Mbejua i pa ma ho'tse 'na ritro dehe, ge'bü z_a bi füdi di ua'tsi i pa ma embi ya xekä hmë 'ne'ä ya 'ñäi a ge na ge'bü bi ntü'mi, ya ra z_a dä mba ma xi'ti to'o dä zi.

¿'Be'ä ni mbädi ni mba'ä ni ot'i? dä mi ma:

Nubu hnini ñuhü na mb oni 'bepu na m'bui ya jä'i ä ra tuhu ngi 'yokä hmë i pa ümbi ä ra dumb ui pa dä za ra n'u fengu ra mboni, a ra nhãä'tühni.

Ra jamanzü 'be'ä nts'i:

Nurä tühü ngi 'y okä hmë dä za dä tsi ga'fho ya mëni ra dargëhë pege'ü i üspi n'i pa dä hogäkúhi ra ngi 'y okä hmë.

Pe pa dä za 'na mantho ä ra dargëhë hontho dä mba ma üni ra tühü 'yokä hmë.

RA NTHOTS'E NGI DEHE XI DÄIXI

Ge za däixi i 'bai bu däpo njä na njab u ge'bu hyoni dä nth_ots'e ra xi i pa ma huahni ya hogä paxi pa za da mba ma tuki, m'bejua pa ma pe'te, pa da za dä thots'e.

'Be'ä pe:

Paxi däixi

Dehe

'Tafi

Ya mpefi:

'Tsoe

'Yonza

Ha ni mba ma hoki:

'Be'to i pa ma tuki ya xi ra za däixi hon'ta hangu pa ma hyoni, pa ma pe'te pa ge ni kä'tä ts'oe i pa nts'ogi ge di pa'ta dehe a ge na nge'bu di kua'tsi 'ne ge ni th oä ya kuku ya xi däixi ya ngenange'ä ni ün'a ra nk uhi ra dehe.

Za bi dä ra dehe ngi xi däixi dä mba ma japi dä nkäni f'ahma dä za dä zi ra jä'i to'o i ja thehe, i tsa dä 'yuspä hok'tafi 'namhma di ü'ti.

Ra jamanzü 'be'ä nts'i:

Te di jamazu ra ntsi-ra ngi dehe xi paxi däixi getho h on'tä to'o za da zi.

¿'Be'ä ni mbädi ni mba'ä ni ot'i? dä mi ma:

Nu'ä ra za däixi kö ya di ma, ma hyoni xi honi hon'ta to'o ni jä'i ja na njabu 'bui to'o i epu ra goxthi pa hindä mba yatho ge'bu bi hyoni.

RA 'TĒÍ THOXE

Ge ra thoxe i pa 'tēi bu huähi za bi ñatsi i pa ma hyo'ti m'bejua i pa nhuäki 'namhma da da'u ya hmuda pa da me'tsi njä na njab u ge'bu ma hyoni ya i jabu pa za da mba n'tol'te ya 'tēi a 'be ma hyoni.

'Be'ä pe:

Thoxe

Süni

Dehe

'Tafi

Xi üza

Ya mpefi:

Njüni

'Ye'yu

Do'yo

'Yonza

Ha ni mba ma hoki:

'Be'to i pa ma huahni ya th oxe ge te ni ja ya fonthai, 'bejua i pa ka'tsi pado'yo pa di jo'ti n'amhä di za da mba njümi ge na gohi fonth ai, kex'tä i pa ma njümi ra süni.

I pa ma ho'tse ra süni pa dä za di pa ma üänspi ra h o'tsä dehe pa ge di me'ti, za bi me'ti di mba ma kärbi ra fonthai thoxe, ra 'tafi 'ne ra xi üza hon'tä hangu nes e 'na.

Za bi tho'ä ra ora bi tsani da dä ra 'tëi da ma tüki tsibi, da mba ma xirbi ä ra jä'i dargëhe, yoho tasa 'bu bi xüdi, yoho tasa ma de pa, 'ne yoho 'bu bi nde, da mba'tuhni 'yüpa.

Ra jamansü 'be'ä nts'i:

Nurä 'tëi thoxe dä za dä zi ga'tho ya mëni ra dargëhë nte't uhni pege'u i japa ra thuhmë.

Nura dargëhë jä'i dä mba ma xirbi 'yüpa thoho p ege hon'ta buya.

¿'Be'ä ni mbädi ni mba'ä ni ot'i? dä mi ma:

Nubu hnini ñuhü na mb oni 'bepu na m'bui ya jä'i ä ra 'tëi thoxe i pa
ümbi ä ra dumbui nhña't uhni pa dä za da mbo ra xi'ba pa da za di nte
ma nho ra 'tuhni.

RA NTHOTS'E NGI DEHE XI PENI

Ge za peni hombu hapu 'bai bu dāpo njä na njab u ge'bu hyoni dä nthots'e ra xi i pa ma huahni ya hogä paxi pa za da mba ma tuki, m'bejua pa ma pe'te, pa da za dä thots'e.

'Be'ä pe:

Paxi peni

Dehe

'Tafi

Ya mpefi:

Ts'oe

Ts'onza

'Yonza

Ha ni mba ma hoki:

'Be'to i pa ma tuki ya xi ra peni hon'ta hangu pa ma hyoni, pa ma pe'te page ni kä'tä ts'oe i pa nts'ogi ge di pa'ta dehe a ge na nge'bu di kua'tsi 'ne ge ni thoä ya kuhu ya xi peni ya ngenange'ä ni ün'a ra nkuhi ra dehe.

Za bi dä ra dehe ngi xi peni dä mba ma japi dä nkäni t'ahma dä za dä zi ra jä'i to'o i ja mboni, i tsä dä 'tuspä ok'tafi 'namhma xtä n'ü.

Ra jamansü 'be'ä nts'i:

Hingä hon'ta to'o dä za dä zi ra ngi dehe xi paxi getho 'be'ä 'na ya jä'i ge di umbä ra ña.

¿'Be'ä ni mbädi ni mba'ä ni ot'i? dä mi ma:

Nu'ä ra za peni ko ya di ma, ma hyoni xi honi hon'ta to'o ni jä'i ja na njabu 'bui to'o i ëpu ra goxthi pa hindä mba yatho ge'bu bi hyoni.

Pege Kex'tä i tsapä ya nda'ta a kex'tä tsa i thä'ti ya fani.

BE'Ä NI BONI YA HÑÄ

1. **Däixi:** Naranja agria
2. **Däzü:** Tlacuache
3. **Dargehë:** Enfermo
4. **Hogäkuhi:** Muy sabroso
5. **Hoki:** Arregla, prepara
6. **Hëmohi:** Plato hondo
7. **Hüähi:** Milpa
8. **Jamasü:** Toma en cuenta
9. **Nthots'e:** Hervir
10. **N'yökähmë:** Tostada
11. **N'yothe:** Curarse
12. **Pada:** Zopilote
13. **Süni:** Masa
14. **Tuhu:** Comida
15. **Ts'oe:** Olla
16. **Xi'ti:** Servir, sirve,
17. **'Yonza:** Leña seca
18. **'Yuspi:** Echarle, ponerle, agregarle

HAPU BI DINI

[/www.bing.com/images/search?q=tlacuache&FORM=HDRSC2](http://www.bing.com/images/search?q=tlacuache&FORM=HDRSC2)

Ra He'mi 'tegi 'befi n'fo'tä 'tuhü: "YA N'YOTHE N'TSIHME 'NĒ 'BE'Ä I-TS'I", bi 'to'ti ra hña Nühu Xäntho ra xeká hai Hñunthe, bi 'yo'ti Javier Mendoza Mejia, nubü ja ra munts'ä 'befi "Elaboración de libros digitales, para fortalecer las prácticas de lectura y escritura en lengua indígena", bi 'to'ti 'ratema'nema goho nhe'mi.
Pachuca de Sofo, Hgo., 2019.

RA hē'mi **YA N'YOTHE N'TSIHME 'NĒ 'BE'Ä I TS'I**, xi 'to'te pa di ze'u ya jä'i to'o hingi pädi 'bepu ma hyoni ya paxi 'yēthi.

Sa ge hingi nthuts'iu a g a'tho 'be'ä ma n'u i othe ya paxi nthäkiua, p ege i tsa di ze'u ya jä'i to'o i horpāmasü ya ts edi 'nē ten'ä ya hma ya n'yomféni zü dājä'i.

Ra hē'mi i jaua hina h ontho xi 'to'te pa dä fä'u ya 'yothē i o'te ya paxi; xi 'to'te pa dä bá'u ya 'tuhni 'nē ya xambäte ge ma ñühuhu i ts a di o'ti.

